

HADİS TARİKLERİNİ BİR ARADA DEĞERLENDİRMENİN FAYDALARI ÜZERİNE

Yavuz KÖKTAŞ*

ON THE UTILITIES OF EVALUATING HADITHS VARIANTS TOGETHER

It's fact that the hadith variants had increased with various reasons after the Prophet. Our scholars tried to understand the hadiths evaluating hadiths variants together. The advantage of evaluating hadiths variants together is utilized both in the variant and in the text. The variant evaluation by collecting hadiths is very important in the point of view of reliability of variant. The evaluating of text with the same manner is also generally get easy the understanding of the text. Because, it's known that the hadiths explain each other. Indeed the result of evaluating hadiths which has different variants get provided the better understanding of hadiths. Considering these facts we can say that usûl-i hadith based on the basis of evaluating hadith variants together and it isn't overstated as well.

Giriş

İslam'ın başlangıcında gerçekleştirilen fetihler ve bir çok ülkenin İslam devleti sınırları içine girmesi sahabenin İslam'ın beşiği olan Mekke ve Medine'den ayrılma-larına ve çeşitli ülkelere dağılarak oralarda yerleşmelerine yol açmıştır. Şüphesiz bütün sahabeler Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini yahut dine taalluk eden bilimum meseleleri aynı derecede bilmiyorlardı. İçlerinde Hz. Peygamber hayatta kaldığı müddetçe onun yanından ayrılmayanlar, bir başka ifade ile onunla sohbeti uzun olanlar bulunduğu gibi yanında az kalanlar yahut sohbeti kısa sürenler de vardı. Bu durum, tabii olarak Hz. Peygamber'e ait söz ve fiillerden, bir sahabinin bildiğini diğer sahabinin bilememesi gibi bir netice doğurmuştur.¹

Bu arada Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra ashab arasında hadîs yolculuklarının yapıldığını kaynaklardan öğreniyoruz. Bu yolculukların amacı, Hz. Peygamber hayatta iken ondan bizzat işittikleri ve fakat hafızalarının yanılmasından şüphelen-

* Yrd. Doç. Dr. KTÜ. Rize İlahiyat Fakültesi.

¹ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1981, s. 97-98; Ali Yardım, *Hadis I*, İzmir, 1984, s. 119-122.

dikleri hadîsleri, bilen diğer sahabilerle karşılaştırıp kontrol etmek veya duymadıkları bir hadîsi haber alıp onu ilk işitenden öğrenmek arzusuydu.² Hadîslerin muhafaza ve naklinde yazmaktan çok, ezberlemeye önem veren sahabiler, bunu temin maksadıyla müzakereyi teşvik ediyordu. Ancak bu dönemde müzakerenin gayesi, hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda olduğu gibi hadîsin tariklerini tespit, hatalarını tashih ve ondaki fikhî hükümleri istinbat etmek değil, hadîsin doğru olarak ezberlenmesi ve iyice zihne yerleştirilmesi idi.³

Sahabeden sonra tabiun nesli de hadîslerin öğrenilmesi, öğretilmesi ve muhafazasında büyük bir titizlik göstermiştir. Tabiun nesli mümkün olduğu kadar çok hadîs toplamak için İslam coğrafyası içerisindeki hadîs merkezlerine yolculuk yapmışlardır. Bunun örnekleri pek çok olup kaynaklarda zikredilmiştir.⁴ Ayrıca bu yolculuklar neticesinde rivayetler arasındaki zıtlıklar ve ravilerin teferrüdü giderilmeye çalışılmıştır.⁵

Etba-ı tabiun nesli ile birlikte aynı faaliyetler devam etmiş, sonuçta hadîslerin tarikleri artmış ve eserler tasnif edilmeye başlanmıştır.

Şüphesiz hadîs tarikleri, tarihî süreç içerisinde artarak devam etmiş ve hicrî III. asırda en üst noktaya ulaşmıştır. Birkaç sahabiye istisna edersek ravi sahabilerin rivayet ettikleri hadîs sayısı, çoğu kez iki veya üç haneli rakamlarla ifade edilmektedir.⁶ Mesela, Ebu Hureyre'nin (ö. 57/676) talebesi olan Hemmam b. Münebbih'in (ö. 101/719) sahifesinde 138 hadîs bulunması bu açıdan önemlidir.⁷ Diğer taraftan Abdullah b. Amr'ın (ö. 65/684) *es-Sadıka* adındaki sahifesinde -kesin olmamakla birlikte- bin kadar hadîsi bir araya getirdiği nakledilmektedir.⁸ Sahabe döneminin hemen ardından hadîslerin tedvin edilmesinde çok önemli görevler üstlenmiş olan İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/742), Ali b. el-Medîni'nin (ö. 233/847) ifadesine göre yaklaşık iki bin hadîs rivayet etmiştir.⁹ Bu durum, hicrî II. asrın başlarındaki hadîs miktarını göstermiş olması bakımından önemlidir.¹⁰ Çeşitli ravilerin belirli bir dönemde bildikleri

² Ali Yardım, *Hadîs I*, s. 139. Kaynaklarda bununla ilgili rivayetler bulunmaktadır. Mesela Buhârî'nin kaydettiği bir rivayete göre Cabir b. Abdullah, Abdullah b. Üneys'in elinde bulunan bir tek hadîsi öğrenebilmek için bir aylık yolu katetmiştir. (Bkz. Buhârî, İlim, 19) Sahabenin bir tek hadîs için yaptığı yolculuklar için bkz. Hatîb el-Bağdadî, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*, (*Me'mûratu resâil fi ulûmi'l-hadîs* içinde, haz. Nasr Ebu Ataya), Riyad, 1994, s. 168-187.

³ Ahmet Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1996, s. 52. Müzakerenin bu dönemdeki amacının hadîsleri ezberlemek olduğu konuyla ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır. Mesela Enes b. Malik "Resulullah'dan hadîsi işitir, ondan ayrılınca ezberleyinceye kadar müzakere ederdik" demektedir. (Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî*, thk. Mahmud et-Tahhan, Riyad, 1983, I, 236). Yine İbn Abbas'ın "benden hadîs işittiğinizde aranızda müzakere ediniz, zira ancak bu şekilde unutmazsınız" dediği rivayet edilmektedir. (Bkz. Ramehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. M. Accac el-Hatib, Beyrut, 1984, s. 547).

⁴ Tabiunun hadîs yolculukları için bkz. Hatîb el-Bağdadî, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*, s. 187-226; Ali Yardım, *Hadîs I*, s. 141.

⁵ Subhi es-Salih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstilahları*, (çev. M. Yaşar Kandemir), Ankara, ts. s. 45.

⁶ Bkz. Mustafa Karataş, "Hadîs Sayım Metotlarının Hadîslerin Sayısına Etkisi", İLAM, (1998) III: 2, s. 51.

⁷ Bkz. Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadîs Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih*, (trc. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1967, s. 83-132. Hemmâm'ın Ebu Hureyre'den naklettiği hadîs sayısının bununla sınırlı olmadığı belirtilmelidir.

⁸ Bkz. Muhammed Ebu Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, Beyrut, 1984, 143; M. Zübeyr Siddîkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul, 1966, s. 53; Talat Koçyiğit, *Hadîs Tarihi*, s. 45.

⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâvud), Beyrut, 1990, V, 328.

¹⁰ Mustafa Karataş, "Hadîs Sayım Metotlarının Hadîslerin Sayılmasına Etkisi", s. 52.

hadîs sayısının o döneme kadar tüm hadîs sayısının o miktar olduğu izlenimini vermemelidir. Bu miktar şüphesiz o ravinin ulaşabildiği hadîs sayısını göstermektedir.

II. asrın ortalarından itibaren hadîs sayısı ve tariklerinin ilk döneme oranla hızla arttığı III. asır ve sonrasında ise yüz binlere ulaştığı görülmektedir. İbn Sîrîn'in (ö. 110/728) "ben on kişiden hadîs dinledim, hepsi de farklı lafızlar kullanır, ancak aynı manayı naklederlerdi"¹¹ şeklindeki ifadelerinden hadîs tariklerinin artmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı olacak ki, hadîs sayısındaki artış ve muhaddislere nispet edilen yüksek rakamlar yanlış anlamalara sebep olmuştur. Halbuki bu rakamlardaki yüksekliğin, tariklerin ve tabakaların artması, hadîslerin tekrar edilmesi ve izafilik arzeden hadîs sayımındaki metotlardan kaynaklandığı ifade edilmektedir.¹²

Burada bizi hadîs sayısındaki artış ve bunun nedenleri değil, daha ziyade hadîs tarikleri ilgilendirmektedir. Hadîs tariklerinin fazlalığı bir çok ihtilafa sebep olduğu gibi bir çok ihtilafı da çözmektedir. Şüphesiz hadîs tariklerinin artışında bir çok sebep etken olmuştur. Ancak bu çalışmada hadîs tariklerini bir arada mütalaa etmenin pratik faydaları üzerinde durulacaktır. Ayrıca bir nokta daha vurgulanmalıdır. Hadîs tariklerini bir araya getirmek herhangi bir konuyla ilgili hadîsleri bir araya getirmek değil, mahreci aynı olup tarikleri ayrı olan hadîsleri bir araya getirmek ve bu faaliyetin faydaları üzerinde durmaktır.

Elbette alimlerimiz tariklerin fazla oluşunun ve bunları bir arada değerlendirmenin ne kadar önemli olduğunun farkındadırlar. Hatîb el-Bağdadî, (ö. 463/1071) konuyla ilgili olarak *el-Câmi' li-ahlâki'r-ravî* adlı eserinde "كُتِبُ الطَّرِيقِ الْمُخْتَلَفَةِ" adıyla müstakil başlık açmış ve konuyla ilgili bazı alimlerin görüşlerine yer vermiştir. Mesela bu bölümde Yahya b. Main (ö. 233/847) şöyle demektedir: "Şayet biz, bir hadîsi otuz vecihten yazmazsak onun ne anlama geldiğini anlamazdık".¹³ Yahya b. Main'in ifadesinden hadîsleri bir araya getirmenin gayesinin onların anlaşılması olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) şu ifadesini de aynı çerçevede değerlendirmek mümkündür: "Bir hadîsin tüm tariklerini bir araya getirmediğin sürece onu anlamazsın. Hadîsin farklı tarikleri birbirini izah eder".¹⁴ Ahmed b. Hanbel'in son cümlesi bu çalışmanın da merkezini oluşturmaktadır. Hem Yahya b. Maîn hem de Ahmed b. Hanbel'in tarikleri bir arada değerlendirmeye yönelik ifadelerinden, sened dahil olmakla birlikte daha ziyade hadîs metinlerinin anlaşılmasını kastettikleri ortaya çıkmaktadır.

Ali b. el-Medinî ise tariklerin bir araya getirilmesini rivayetin hatasını tespit etme çerçevesinde değerlendirir: "Bir hadîsin tüm tarikleri bir araya getirilmeden rivayetin hatası ortaya çıkmaz".¹⁵ Ali b. el-Medinî, tariklerin bir arada değerlendirilmesine rivayetin hatasını tespit etme açısından baksa da neticede diğer alimlerin yaptığı gibi hadîslerin anlaşılmasını kastetmektedir. Ancak burada ayrıca ravilerin zabt zayıflığından rivayetin hatasının ortaya çıkabileceği ima edilmektedir. Bu da Ali b. el-Medinî'nin rivayetlerin bir arada değerlendirilmesine sened ve metin olarak baktığını göstermektedir.

¹¹ Abdurrezzak, *Musannef*, XI, 327; Sehavî, *Fethu'l-muğîs şerhu elfiyeti'l-hadîs*, (thk. Salâh Muhammed Uveyda), Beyrut, 1993, II, 208.

¹² Mustafa Karataş, "Hadîs Sayım Metotlarının Hadîslerin Sayılmasına Etkisi", s. 52.

¹³ Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-ravî*, (thk. Mahmud et-Tahhan), Riyad, 1983, II, 212.

¹⁴ Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'*, II, 212.

¹⁵ Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi'*, II, 212.

Bütün bunlar hadîs tariklerini bir arada değerlendirmenin önemini ortaya koymaktadır. Gerçekten bir hadîsin çeşitli tarikleri bir araya getirilmek suretiyle metni daha kolay anlamak mümkün hale gelmektedir. Bir tarikte değinilmeyen noktaya diğerinde değinilmektedir. Bunların birlikte değerlendirilmesi durumunda metnin anlamı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla ravilerden birinin naklettiğini diğerinin nakletmediğine, ravilerin hadîste keyfî olarak tasarrufta buldukları şekilde olumsuz açıdan değil, bir hadîsin manasının ortaya çıkarılması açısından olumlu açıdan yaklaşılması gerektiği kanaatindeyiz.

LİTERATÜR

Geçmişte hadîs tariklerini bir araya getirmekle ilgili çeşitli çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Bunları şu şekilde tasnif edebiliriz:

1- Kettanî (ö. 1345/1931) "كُتِبَ فِي جَمْعِ طَرِيقِ بَعْضِ الْحَدِيثِ" = bazı hadîslerin tariklerinin bir araya getirildiği kitaplar" başlığı altında 13 esere yer vermiştir. Bu eserler şunlardır:

- a- Muhammed b. Eslem et-Tusî (ö. 242/856): *Turuku hadîsi kabzi'l-ilm.*
- b- İbn Ukde (ö. 332/944): *Turuku hadîsi men küntü mevlahu.*
- c- Taberanî (ö. 360/971): *Turuku hadîsi men kezebe aleyye.*
- d- Ebu Nuaym el-İsfehanî (ö. 430/1038): *Turuku hadîsi inne lillahi tis'a ve tis'ine ismen.*
- e- Hatîb el-Bağdadî (ö. 463/1070): *Turuku hadîsi kabzi'l-ilm.*
- f- Ebu'l-Feth el-Makdisî (ö. 490/1097): *Turuku hadîsi kabzi'l-ilm*
- g- İbnu's-Salah (ö. 643/1245): *Turuku hadîsir-rahme.*
- h- Ziyaüddin el-Makdisî (ö. 643/1245): *Turuku hadîsi'l-havz.*
- i- Yusuf b. Halil ed-Dimeşkî (ö. 648/1250): *Turuku hadîs men kezebe aleyye.*
- k- Zehebî (ö. 748/1347): *Turuku hadîsi men küntü mevlahu.*
- l- Zehebî: *Turuku hadîsi't-tayr.*
- m- Zehebî: *Turuku hadîsi'r-rahme.*
- n- Takiyüddin es-Sübkî (ö. 756/1355): *Turuku hadîsi'r-rahme.*¹⁶

Kettanî'nin eserini Türkçe'ye kazandıran Yusuf Özbek hadîs tariklerinin bir araya getirildiği 27 eser daha tespit etmiştir.¹⁷ Bu eserlerin en önemli özelliği sırf tek bir hadîsin tariklerini bir araya toplamaktır. Çağdaş araştırmacılardan Yusuf b. Muhammed el-Atîk, *et-Ta'rîf bi-ma ufride mine'l-ahâdîsi bi't-tasnîf* adlı kitabında hem sadece bir hadîsin tariklerini bir araya toplayan eserleri, hem de bir hadîsin tarikleriyle birlikte onunla ilgili olarak yapılan konulu çalışmaları tespit etmiştir. Tespit edilen eserlerin sayısı –çoğu klasik ve çağdaş olmak üzere- 583'tür. Bunlar içinde adı "Turuku..." diye başlayanların sayısı 66'dır.¹⁸

¹⁶ Kettanî, *er-Risaletü'l-müstatrafe*, İstanbul, 1986, s. 112.

¹⁷ Kettanî, *Hadîs Literatürü*, (çev. Yusuf Özbek), İstanbul, 1994, s. 231-232 (dipnot). İzmirli İsmail Hakkı da "Bir Hadîsin Bütün Tariklerini Toplayan Kitaplar" başlığı altında konuyla ilgili bazı eserleri kaydetmiştir. Burada yukarıdakilerden farklı olarak sadece Acunî'nin hadîs-i ifk'in tariklerini topladığı eser zikredilmiştir. Bkz. *Hadîs Tarihi*, (tnk. nşr. İbrahim Hatipoğlu), İstanbul, 2002, s. 254.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf b. Muhammed el-Atîk, *et-Ta'rîf bi-ma ufride mine'l-ahâdîsi bi't-tasnîf*, Riyad, 1997. Bu kitabın tek bir hadîs üzerinde yapılan çalışmaları derlemesi itibarıyla önemli olduğu belirtilmelidir. Bu kitapta tek bir hadîs üzerinde yapılan şerh türü eserler veya bir hadîsin tüm tariklerini toplama-dair çalışmalar büyük ölçüde tespit edilmiştir.

Yukarıda kaydedilen klasik eserler içinde Taberanî'nin *Turuku hadîsi men kezebe aleyye*¹⁹ adlı eserinin matbu olması nedeniyle özel bir değerlendirme yapmak gerekirse şunlar söylenebilir: Bu eserde "Bana yalan isnad eden kimse cehennemdeki yerine hazırlansın" hadîsi 60 sahabiden 178 tarikile nakledilmiştir. Senedler tam olarak kaydedilmiştir. Tariklerin sıhhati üzerinde durulmadığı gibi metin ihtilaflarıyla alakalı olarak da herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Ancak bu tip eserler, bir hadîsin tüm tariklerini ve aynı zamanda metindeki lafız farklılıklarını bir arada görmek bakımından büyük önem taşımaktadır.

2- Tarikleri bir arada görme imkanı sağlayan bir başka eserler grubu da tahrir edebiyatıdır. Özellikle Zeyla'î'nin (ö. 762/1361) *Nasbu'r-râye li-ahâdîsi'l-Hidâye* adlı eseri tarikleri bir arada zikretmeye güzel bir örnektir. Fikhî hadîsleri içermesi bakımından ayrı bir önemi haizdir. Eserde sened değerlendirmesi de bulunmaktadır.

3- Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh'i* gibi eserler de hadîs tariklerini bir arada görme imkanı sağlamaktadır. Müslim, aynı hadîsin değişik varyantlarını aynı yere toplamakta büyük dikkat ve başarı göstermiştir. Bu yönüyle Buharî'nin (ö. 256/870) *Sahîh'i*ne üstün olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Ebu Davud'un (ö. 275/888) da Müslim'in metodunu takip ettiği belirtilmektedir.²⁰

4- Bazı eserler de –amaçları hadîs tariklerini bir araya getirmek olmasa da- bir takım hadîslerin tariklerini bir arada görme imkanı sağlamaktadır. Mesela İbn Abdilberr (ö. 463/1071), *Camîu beyânî'l-ilm* adlı eserinde *طلب العلم فريضة على كل مسلم* hadîsinin 15 tarikini bir araya getirmiştir.²¹ Ramehurmuzî (ö. 360/971), *el-Muhaddisu'l-fasıl beyne'r-ravî ve'l-va'î* adlı eserinde ... *سمعنا من أبيه عن بعض مشايخنا* hadîsinin 8 tarikini bir araya getirmiştir.²² Yine İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201), *Kitabu'l-mevzûât*'ında *من كذب من النار* hadîsinin 118²³; Aliyyu'l-Kârî (ö. 1014/1605) ise *el-Esrâru'l-merfu'a fi'l-ahbârî'l-mevzu'a* adlı eserinde aynı hadîsin 93 tarikini bir araya getirmiştir.²⁴ Bu eserlerin özelliği bir konuyu işlemek çerçevesinde belli bir hadîsin tariklerini zikretmek şeklindedir. Eserlerde sened değerlendirmesi bulunmamaktadır.

5- Heysemî'nin (ö. 807/1404) *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid* adlı eseri hem bir konuyla ilgili çoğu hadîsleri hem de bir hadîsin bir çok tarikini bir arada görmek bakımından büyük önemi haizdir. Mesela *من كذب علي متعمدا فليتبوأ مقعده من النار* hadîsinin 40 tariki²⁵; *من كنت مولاه فعلي مولاه* hadîsinin 28 tarikini tespit etmiştir.²⁶ Eserin diğer önemli özelliği ise tespit edilen tariklerin hepsinin sıhhat değerlendirmesinin yapılmasıdır. Tabii burada Heysemî'nin hadîslerin senedlerini bütünüyle kaydetmediği belirtilmelidir.

6- İhtilaflı hadîslerin tariklerini bir arada görmek bakımından Tahavî'nin (ö. 321/933) *Şerhu ma'âni'l-âsâr* adlı eseri büyük öneme sahiptir. Bu eserde tarikler özellikle fikhî bir mesele çerçevesinde bir araya getirilmiş ve metin değerlendirmesi yapılmıştır.

¹⁹ Bu eser Muhammed b. Hasan el-Ğumarî tahkikiyle, 1997'de Beyrut'ta basılmıştır.

²⁰ Sehavî, *Fethu'l-muğîs*, II, 211.

²¹ İbn Abdilberr, *Camîu beyânî'l-ilm ve sadîh*, (thk. Ebu'l-Eşbal ez-Züheyrî), Riyad, 1996, I, 23-53.

²² Ramehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fasıl beyne'r-ravî ve'l-va'î*, s. 164-168.

²³ İbnu'l-Cevzî, *Kitabu'l-mevzûât*, (thk. Tefik Hamdun) Beyrut, 1995, I, 28-55.

²⁴ Aliyyu'l-Kârî, *el-Esrâru'l-merfu'a fi'l-ahbârî'l-mevzu'a*, (Muhammed b. Lütü es-Sabbağ), Beyrut, 1986, 40-67.

²⁵ Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, Beyrut, 1988, I, 142-149.

²⁶ Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, IX, 103-109.

7- Her hadîs için olmasa da hadîs tariklerini bir arada görme ve değerlendirme imkanı sağlayan eserler içinde şerhleri saymalıyız. Özellikle İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Fethu'l-bârî* ve Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetu'l-kârî* adlı eseri ile Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc* Müslim şerhi hadîs tariklerini bir arada görme ve bununla birlikte onları değerlendirmek bakımından önemli üç örnektir. Bu eserler tariklerin sıhhat değerlendirmesini yapmakla birlikte hem tarik hem de metin ihtilaflarını azami ölçüde çözmeye çalışmışlardır.

8- Son olarak hadîs tariklerini bir arada görme imkanı sağlayan eserler içinde son dönem hadîs tahric çalışmaları da zikretmeliyiz. Özellikle Şuayb el-Arnâvud'un Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'ine yaptığı tahricler ile Elbanî'nin *Silsiletu'l-ahâdisi's-sahîha*²⁷ ve *Silsiletu'l-ahâdisi'd-daîfa ve'l-mevzûa*²⁸ adlı eserleri hem hadîs tariklerinin kaynaklarını görme hem de sıhhat değerlendirmesi bakımından önemli bir imkan sunmaktadır. Şüphesiz buraya kadar kaydedilen eserler dışında da belirli bir hadîsin tariklerini bir araya getiren eserler bulunmaktadır.

TARİKLERİN BİR ARADA DEĞERLENDİRİLMESİNİN İ'TİBÂR, MUTABAAT VE ŞÂHİD TERİMLERİYLE İLGİSİ

Şüphesiz tarikleri bir arada değerlendirmenin *i'tibâr*, *mutabaat*, ve *şâhid* terimleriyle yakın bir ilişkisi vardır. Bu ilişkinin genelde senedle ilgili olmakla birlikte metni de kapsadığı belirtilmelidir.

İ'tibâr, hadîs ıstılahı olarak ferd zannedilen bir hadîsin başka tarik veya tariklerden rivayet edilip edilmediğinin, bir diğer ifadeyle ravisinin gerçekten tek olup olmadığının araştırılmasına denir. Bu araştırma bir bakıma bilinen tek ravisinden başka biri tarafından rivayet edilip edilmediğinin açığa çıkması için yapılır. Böyle bir araştırma sonunda ravisinin tek olduğu, diğer bir deyişle bir raviden, başka rivayet edenin bulunmadığı anlaşılırsa hadîs ferd olarak kalır. Başka ravi ya da raviler tarafından rivayet edilmiş olduğu açığa çıkarsa, hadîs ferd olmaktan kurtulur. Bu hale göre i'tibâr, bir hadîsin ferd olmaktan kurtarılabilmesi için yapılan etraflı bir araştırmadır.²⁹

Mesela Hammad b. Seleme (ö. 167/783) + Eyyüb es-Sahtiyânî (ö. 131/748) + İbn Sîrîn (ö. 110/728) + Ebu Hureyre + Hz. Peygamber tarihiyle nakledilen bir hadîsi ele alalım. Bu hadîsi Hammad b. Seleme'den başka Eyyüb'den nakleden bir ravinin olup olmadığı araştırılır. Şayet bulunursa Hammad tek kalmaktan kurtulur. Aynı şey yukarıya doğru her ravi için geçerlidir. İşte bu araştırmanın bizatihi kendisine i'tibar denmektedir.³⁰

Yukarıda izah edildiği gibi i'tibâr adı verilen araştırma sonunda hadîsin bir başka ravi tarafından rivayetinde tek kalan ravinin şeyhi veya şeyhinin şeyhinden rivayet edildiği anlaşılırsa mutabaat hasıl olur. Buna göre mutabaat, şeyhinden rivayetinde tek kalmış sanılan bir raviye başka bir ravinin tabi olarak ya o şeyhten veya-

²⁷ 1996 yılında Riyad'da sekiz cilt halinde basılmıştır.

²⁸ 1988 yılında Riyad'da beş cilt halinde basılmıştır.

²⁹ İ'tibârın ta'rifi için bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, (thk. Aişe Abdurrahman), Kahire, ts. s. 247; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, (thk. Salâh Muhammed Uveyda), Beyrut, 1988, s. 54; Suyûtî, *Tedribu'r-râvi*, (thk. Ahmed Ömer Haşim), Beyrut, 1993, I, 202; Talak Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 213; Mücteba Uğur, *Ansiklopadik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 170; Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul, 1987, s. 79.

³⁰ İbnu'l-Mulakkîn, *el-Mukni' fi ulûmi'l-hadis*, (thk. Abdullah b. Yusuf el-Cudey'), Riyad, 1992, I, 187.

hut o şeyhin şeyhinden aynı hadîsi rivayet etmesi demek olur. Eğer mutabaat, rivayetinde tek kaldığı sanılan ravinin şeyhinden rivayette hasil olursa, buna mutabaat-ı tâtme; şayet şeyhin şeyhinden veya isnadın daha yukarısındaki şeyhlerden birinden rivayetle husule gelirse buna da mutabaat-ı nâkisa denir.³¹

Yukarıdaki örneğe göre söz konusu hadîsi Hammad b. Seleme'den başka Eyyüb'den nakleden bir ravi tespit edilebilirse bu ravinin mutabaatı tam bir mutabaat olmaktadır. Bununla birlikte Hammad'dan başka bu hadîsi Eyyüb'den nakleden bir ravi bulunamayabilir. Bu durumda tarik yine araştırılır. Bazı ravilerin bunu İbn Sîrîn'den veya Ebu Hureyre'den naklettiği tespit edilebilirse, bu tür bir mutabaata eksik mutabaat denir.³²

Şâhid ise bazı alimler tarafından mutabi karşılığı kullanılmıştır. Bununla birlikte İbnu's-Salah, ayrıca şâhidin mutabiden çok az farklı bir tarifini daha vermiştir. Ona göre ferd olduğu zannedilen hadîs, aslında bilinen tariklerden nakledilmeyip onun yerine aynı manada bir başka hadîs nakledilirse buna şâhid denir. Ancak bu takdirde mutabaat söz konusu olmaz.³³ İbnu's-Salah'ın bu ta'rifine göre şâhid mutabi'den daha umumidir; zira şâhid bazen manayı bazen de hem manayı hem de lafzı kuvvetlendirmektedir. Halbuki mutabaat lafızla ilgilidir ve mana ile alakası yoktur.³⁴

Yukarıdaki izahlardan i'tibâr ve mutabaatın tariklerin bir arada değerlendirilmesiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Zira i'tibâr ve mutabaat, bir tek hadîsin tariklerini araştırmak suretiyle gerçekleşmektedir. Şâhid, mutabaat anlamında kullanıldığında o da tariklerin bir arada değerlendirilmesiyle ilgili bir konudur. Ancak şâhid, "bir hadîsin tariklerini araştırmak değil de aynı manadaki bir başka hadîsi araştırmaya" denildiğinde tarikleri bir arada değerlendirme konusunun dışında kalmaktadır. Bu anlamıyla şâhid "aynı meseledeki hadîsleri incelemenin" konusuna dahil olmaktadır. Bahse konu bu terimler tarikleri bir arada değerlendirme meselesiyle ilgili olsa da bütünüyle senedle alakalı olduğu belirtilmelidir.

YENİ YAKLAŞIMLAR

Hadis tariklerinin bir arada değerlendirilmesine yönelik yeni çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Konuyla ilgili iki çalışma bulunmaktadır. Biri müstakil bir çalışma olup İftikhar Zaman'ın *The Evolution of A Hadith Transmission, Growth and The Science of Rijal in a Hadith of Sa'd b. Ebi Wakkas* adlı doktora tezi³⁵; diğeri ise, M. Emin Özafşar'ın *Hadisi Yeniden Düşünmek* adlı eserinde "Metin inşası" başlığı altında incelediği bölümdür.

İftikhar Zaman, mezkur makalesinde rical ilmine yeni bir yaklaşım getirmektedir. Bu yaklaşımın en önemli malzemesini ise, bir hadîsin tüm tariklerini bir arada

³¹ Mutabaatın ta'rifi için bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 248; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 53; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 202; Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 366; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 289-290; Abdullah Aydınli, *Hadîs İstilahları*, s. 118.

³² İbnu'l-Mulakkîn, *el-Mukni' fi ulûmi'l-hadîs*, I, 187-188.

³³ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 247.

³⁴ Şâhidin ta'rifi için bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 248; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 54; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 203; Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 435; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 370; Abdullah Aydınli, *Hadîs İstilahları*, s. 143.

³⁵ Bunun özeti "*The Science of Rijal as a Method in The Study of Hadith*" adıyla *Journal of Islamic Studies* 1994: V, 1'de yayımlanmıştır.

değerlendirmek oluşturmaktadır. Yazara göre makale Hz. Peygamber'in, hasta olan Sa'd b. Ebi Vakkas'ı ziyaretini konu edinen bir hadîsin çeşitli tariklerinin analizini içermektedir. Bu şekilde metinleri araştırmak suretiyle ravilerin güvenilirliklerini yeniden inşa etmeyi amaçlamaktadır. Klasik usûlde, tarikler bir araya getirilerek raviler karşılaştırmak suretiyle metnin sıhhati hakkında hüküm verilmektedir. Oysa bu yeni yaklaşımda hadîsin kendisi ve dolayısıyla hadîsin sıhhati üzerinde durulmamaktadır. Yeni yaklaşımın temel amacı, bir hadîsin bir çok tariki vasıtasıyla ravilerin özellikleri hakkında bir takım sonuçlara varmanın mümkün olup olmadığını göstermektir.³⁶ Kısaca klasik usûlde tarikler, metni anlamak veya sened ve metin ile ilgili problemleri halletmek için önemli iken burada metin, ravileri anlamak için önemli olmaktadır.

Iftikhar Zaman, kendi metodunun incil nüshalarına uygulanan metottan farklı olduğunu belirtir. Ona göre bir metnin çeşitli varyantlarını mukayese etme metodu, Batılı alimlerce incil nüshalarının mukayese edilmesinden dolayı bilinmektedir. Onun belirttiğine göre Marston Speight aynı metodu Sa'd b. Ebi Vakkas hadîsine uygulamıştır. Ancak Iftikhar Zaman kendi metodunun nihaî olarak bu tür uygulamadan farklı olduğunu ifade eder. Zira o, araştırılan metinlerin sahit olanını belirlemekle değil, daha ziyade farklı ravilerce nakledilen metinlerin farklı tariklerini araştırmak suretiyle bu metinlerin "ravileri" ile alakalı hükümlere ulaşmanın imkanıyla ilgilenmektedir.³⁷

Iftikhar Zaman bunun ardından Sa'd b. Ebi Vakkas hadîsinin tariklerinin incelenmesine geçer. Tespit ettiği tarik sayısı 114'tür. Bunları konularına göre düzenler. Metinlerde öne çıkarılan, esas vurgu yapılan ve bir tarikte bulunmayıp diğerinde bulunan noktaları tespit eder. Bu şekilde vurgulamak istediği ilke şu cümlede özetlenmektedir: "Bu hadîsin değişik tariklerinin analiz edilmesiyle metinlerdeki çoğu değişikliğin tariklerdeki değişikliklerle kuvvetli bir şekilde bağlantılı olduğu görülecektir".³⁸

M. Emin Özafşar ise, tariklerin bir arada değerlendirilmesini metin tahlili için ilk aşama olan metin inşası çerçevesinde işlemektedir. Ona göre hadîs ilminde her bir isnadın müstakil bir hadîs kabul edilmesi o isnadın metninin de bizatihi gerçekliğin tamamı veya kendisiymiş gibi algılanmasına yol açmıştır. Zira her ravi haberden ulaşabildiği ya da ihtiyaç hissettiği veya muhafaza edebildiği kadarını rivayet etmiştir. Bu ise, bir seferde sarfedilen sözün ya da ortaya konulan bir fiilin yalnızca bir parçasını ve bir yönünü bize aksettirmiştir. İşte bu durum *metin inşası* adı verilen işlemin yapılmasını zorunlu hale getirmektedir.³⁹

Özafşar'a göre metnin inşası kısaca bir konuda gelen bir tek haberin tam ve gerçek metnini veya buna en yakın metnini tespit etme işlemidir. Bu, bir eserin asıl metnini ihya etmek, nüshaları çeşitli olanların karşılaştırmasını yapmak demektir. Batılılar buna "rezension" veya "edition critique" demektedir. Nasıl ki, bu sistemde aynı asla ait farklı yazmalar bir araya getirilip karşılaştırma yapmak suretiyle sağlam bir metin ortaya konulmaya çalışılıyorsa aynı mantıktan hareket ederek bir konudaki bir rivayetin farklı versiyonlarını ama tamamını bir araya getirmek suretiyle bir rivayetin metin inşası gerçekleştirilebilir. Özafşar, ayrıca metin inşasındaki maksadın bir

³⁶ Iftikhar Zaman, "The Science of Rijal", s. 1-2.

³⁷ Iftikhar Zaman, "The Science of Rijal", s. 2.

³⁸ Iftikhar Zaman, "The Science of Rijal", s. 4.

³⁹ M. Emin Özafşar, *Hadîsi Yeniden Düşünmek*, Ankara, 1998, s. 195.

konudaki tüm hadîsleri bir arada değerlendirmek değil, tek bir hadîsin tariklerini bir arada değerlendirmek ve tarihî süreç içerisinde ravi tasarruflarının rivayete nasıl aksettığını görmek olduğunu belirtir.⁴⁰

Yukarıdaki ifadeler, Özafşar'ın bir rivayetin tüm tariklerini bir arada değerlendirmek suretiyle tek bir metin inşa etme gayesi güttüğünü göstermektedir. Şüphesiz klasik usulde bir hadîsi anlamak için onun tüm tariklerini bir arada değerlendirme söz konusu ise de tüm tarikleri değerlendirmek suretiyle tek bir metin inşa etme düşüncesi bulunmamaktadır. Ancak Özafşar'ın teklif ettiği "metin inşası" teklifi fazla açık değildir. Şayet klasik usûlden farklı şeyler söyleniyorsa, metin inşası nasıl olacaktır? Tüm tarikler bir tarike mi indirilecektir? Yoksa sahih bir tarik esas alınıp diğer tarik farklılıkları metin içinde veya dipnotta mı gösterilecektir? Vurgulanmak istenen birinci durumsa, tariklerden bir metin inşa etmede "metnin kime ait olacağı" problemi ortaya çıkmaktadır. Zira rivayet içinde esas olan her sözü sahibine nispet etmektir. Bu durumda şayet tek bir metin inşa edilecekse, bu metnin sahibi de veya rivayet edeni de metni inşa edenin kendisi olacaktır. Bu durumda yeni bir tarik karşılıklı karşıyayız demektir. İkinci ihtimal söz konusu ise, bu mümkündür ve tarihte yapılan da budur. Günümüzde sadece bunun şekli değişebilir.

Bununla birlikte Özafşar'ın daha sonraki ifadeleri, onun metin inşası fikrinin klasik hadîs tetkiklerinde uygulandığını ortaya koymaktadır. Ona göre geçmişte bazı alimler "hadîsi anlamak için mezkur hadîsin tüm tariklerinin bir arada değerlendirilmesi gerektiğini" ifade etmişlerdir.⁴¹ Bu açıklamalar Özafşar'ın klasik usulle paralellik arzettiğini göstermektedir, fakat daha önceki izahlarla birlikte düşünüldüğünde "metin inşası" fikrinin kapalı hale geldiği görülecektir.

Burada İftikhar Zaman ile M. Emin Özafşar'ın teklif ettikleri işlemin sonuçları arasında -aynı işlemleri yapmış olsalar da- bir fark bulunmaktadır. İftikhar Zaman, metinleri araştırmak suretiyle raviler hakkında hüküm vermenin imkanını araştırmaktadır. Bundan dolayı makalesinin adını "Hadîs Araştırmalarında Bir Metot Olarak Rical İlmi" koymuştur. M. Emin Özafşar ise, farklı tarikleri ve dolayısıyla farklı metinleri mukayese etmek suretiyle tek bir metin ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bundan dolayı işlemin adını "metin inşası" koymuş olmalıdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi bizi daha ziyade tariklerin bir araya getirilmesinin pratik yön ve faydaları ilgilendirdiği için meselenin teorik tartışmalarına değinilmeyecektir. Bundan sonraki bölümde tariklerin bir arada değerlendirilmesiyle ne tür faydaların hasıl olacağı örnekleriyle ortaya konulacaktır. Tariklerin bir arada değerlendirilmesi meselesi iki genel başlıkta incelenecektir. Biri sened tahlili; diğeri ise, metin tahlilidir.

HADİS TARİKLERİNİ BİR ARADA DEĞERLENDİRMENİN FAYDALARI

SENED TAHLİLİ

1- Hadîsin sahih li-gayrihi olmasını temin eder:

Bir hadîsin sahih olması, sıhhati gerektiren şartların eksiksiz olarak o hadîste bir araya gelmesine bağlıdır. Ravileri adil ve zabıt, isnadı muttasıl olan, şazz ve mualel olmayan her hadîs sahihtir. Adalet ve zabt sıfatlarının en üstün derecede bulun-

⁴⁰ M. Emin Özafşar, *Hadîsi Yeniden Düşünmek*, s. 196.

⁴¹ M. Emin Özafşar, *Hadîsi Yeniden Düşünmek*, s. 198.

ması haline sahih li-zatihi denmektedir. Ancak bir hadîs, ravisinin zabtında bulunan bir kusur yahut zayıflık, o ravinin hadîsinin sahih olarak tavsif edilmesine engel olur. Bu hadîs, diğer sıhhat şartlarının tam olması halinde hasen olarak isimlendirilir. Ravisinin zabtındaki kusur sebebiyle isnadı hasen olan bir hadîs bir başka sahih isnadla daha rivayet edilmesi halinde hasen hadîsin ravisindeki zabt kusuru sanki izale edilmiş gibi olur ve hasen hadîs kuvvet kazanarak sahih derecesine yükselir. İşte hasen iken başka bir isnadla da rivayet edildiği için sahih derecesine yükselmiş olması dolayısıyla bu tür hadîslere sahih li-gayrihi denmiştir.⁴²

Görüldüğü gibi hasen bir hadîs başka bir sahih tarikten desteklendiği zaman sahih li-gayrihi olmaktadır.

Mesela Buhârî'nin, Ma'n b. İsa (ö. 198/814) + Übeyy b. Abbas b. Sehl (ö. ?) + Abbas b. Sehl (ö. 120/738) + Sehl tarikiyle naklettiği hadîste şu ifadeler geçmektedir: "Bahçemizde Nebi'nin (a.s) Luhayf adı verilen bir atı vardı".⁴³ Senedde adı geçen Ubey, hafızasının bozukluğu sebebiyle cerhe uğradığı için⁴⁴ bu hadîs hasen, yani hasen li-zatihidir. Ancak kardeşi Abdulmuheymin (ö. ?) de bu hadîsi rivayet ederek ona mutabaat ettiği için Übeyy'in yanılmış olabileceği endişesi zail olmuş ve hadîs sahih li-gayrihi derecesine yükselmiştir.⁴⁵

2- Hadîsin hasen li-gayrihi olmasını temin eder:

Hasen li-gayrihi, zayıflığı muhtelif yollarla giderilip hasen derecesine yükselmiş olan zayıf hadîstir veya harici sebeplerle hasen olan hadîstir.⁴⁶ Aslında zayıf olan bu hadîsler, onları takviye eden başka bir hadîs sebebiyle hasen derecesine yükselmişlerdir. Ancak bu kaide umumiyetle bazı zayıf hadîsler için geçerlidir. Zira zayıf hadîslerdeki zayıflık, bazen zail olmakla beraber bazen de mümkün olmaz. Eğer ravinin zayıflığı zail olabilecek cinsten ise ve bunların rivayet ettikleri hadîs bir başka yönden rivayet edilecek olursa, zayıf ravinin doğru rivayet ettiği anlaşılır ve önceden zayıf olduğu bilinen bir hadîs hasen mertebesine çıkar.⁴⁷

Bu ifadelerden, zayıflığı giderilebilecek türden olan zayıf bir hadîsin başka tarikten desteklenmesiyle hasen li-gayrihi olduğu anlaşılmaktadır. Sahih li-gayrihide olduğu gibi burada da tariklerin bir arada değerlendirilmesi sıhhat derecesini etkilemektedir.

Mesela Tirmizî (ö. 279/892), Ali b. Hucr (ö. 244/858) + Hafs b. Ğiyas (ö. 194/810) + Haccac (ö. 145/762) + Atiyye el-Avfî (ö. 111/805) kanalıyla İbn Ömer'den (ö. 74/693) şöyle nakletmiştir: "Resulullah ile birlikte seferde öğle namazını iki rekat, ondan sonra da iki rekat kıldım". Tirmizî, bu hadîs için hasen demiştir. Ayrıca onu İbn Ebi Leyla'nın (ö. 148/765) Atiyye ve Nafi' (ö. 117/735) kanalıyla İbn Ö-

⁴² İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 42; İbrahim b. Ali, *Muhimmâtu ulûmi'l-hadîs*, s. 154; Muhammed Accac el-Hatîb, *el-Muhtasaru'l-vecîz fi ulûmi'l-hadîs*, Beyrut, 1991, s. 130; Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 418; ayrıca bkz. Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 342; Abdullah Aydınli, *Hadîs İstilafları*, s. 135.

⁴³ Buhârî, *Cihâd*, 46.

⁴⁴ Bkz. Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, (thk. Ali Muhammed Muavvad vd.), Beyrut, 1995, I, 208; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzi'b*, (thk. Adil Mürşid), Beyrut, 1996, I, 97.

⁴⁵ Abdullah Aydınli, *Hadîs İstilafları*, s. 135.

⁴⁶ İbrahim b. Ali, *Muhimmâtu ulûmi'l-hadîs*, s. 156; Muhammed Accac el-Hatîb, *el-Muhtasaru'l-vecîz*, s. 144; Abdullah Aydınli, *Hadîs İstilafları*, s. 68.

⁴⁷ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 178; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 142; Kasimî, *Kavâidu't-tahdîs*, (thk. M. Behcet el-Baytar), Beyrut, 1986, s. 112; Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 161.

mer'den naklettiğini belirterek hadîsi kaydetmiştir. Tirmizî, bu hadîsin sonunda da "bu hadîs hasendir" ifadesini kullanmıştır.⁴⁸

Bu iki hadîs birbirini takviye ettiği için Tirmizî, her iki hadîsi de "hasen" olarak vasıflandırmıştır. Oysa ilk tarik zayıftır. Çünkü tarikte adı geçen Haccac b. Ertat "saduk, müdellis ve seyyiu'l-hıfz"⁴⁹ ve Atiyye el-Avfî, "hadîsi yazılır, zayıf"⁵⁰ kimse olarak vasıflandırılmıştır. Ancak her ikisi de kizb ile itham edilmemiş ve i'tibar derecesinden düşmemiştir. Bunların rivayeti başka bir tarikten desteklenmiştir. Fakat destekleyen senedde İbn Ebi Leyla bulunmaktadır. İbn Ebi Leyla, meşhur bir fakih olmasına rağmen hıfz cihetinden tenkit edilmiştir.⁵¹ İbn Ebi Leyla'nın zayıflığı başka bir tarihi destekleyecek türden zayıflıktır. Hadîs, bu tarikten nakledilerek takviye olunmuştur. Bundan dolayı Tirmizî ilk tarike "hasen" demiştir. Oysa ilk tarik şeklen zayıftır. Bu durumda Tirmizî'nin "hasen" dediği tarik aslında "hasen li-ğayrihi" olmaktadır.⁵²

3- Aziz, meşhur ve mütevatir hadîsin bilinmesini temin eder:

Bu üç hadîs türü, hadîsi rivayet eden ravinin sayısı açısından ferd veya garib hadîsin üstündedir. Ferd hadîs, garabetin senedin aslında olduğu, yani sahabi veya tabiinin tek kaldığı hadîstir. Tabiundan sonra ravi sayısı artsa bile hadîs ferd olmanın kurtulamaz. Senedin aslında ravinin tek kalmasına ferd-i mutlak; senedin ortasında ravinin tek kalmasına ferd-i nisbî denmektedir. Buna nisbî denilmesi, aslında haber meşhur olsa bile teferrüdün belirli bir şahsa nisbetle vuku bulması dolayısıyla-
dır.⁵³

Ferd-i mutlaka en güzel örnek "ameller niyetlere göredir" hadîsidir.⁵⁴ Bu hadîsi Hz. Peygamber'den sadece Hz. Ömer, Hz. Ömer'den sadece Alkame b. Vakkas, Muhammed b. İbrahim et-Teymî (ö. 121/738), ondan sadece Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760) nakletmiş, Yahya'dan sonra onu rivayet edenler çoğalmıştır.⁵⁵

Ferd-i nisbîye örnek olarak mesela Malik b. Enes, Yahya b. Said, ve Muhammed b. İbrahim, Nafi'den, Nafi' de İbn Ömer'den bir hadîs rivayet etmiş olsa Yahya ve Muhammed'den bu hadîsi nakleden bir cemeaat olsa, bir başka ravi de aynı hadîsi mutabî olmaksızın Malik'ten rivayetiyle teferrüd etse, bu hadîs Malik'ten tek olarak rivayet eden raviye nispetle ferddir. Ancak onu bize kadar nakleden diğer ravilerin sayısı fazla olduğundan bu kalabalık ravi grubuna nispetle de hadîs meşhur olur.⁵⁶

Ferd hadîs, tariklerin araştırılması sonucunda onu destekleyen başka bir ravinin bulunmayışıyla ferd kalmaktadır. Bir hadîs ferd iken, tariklerin araştırılması sonucu bir başka yönden rivayet edilmek suretiyle kuvvet kazanırsa buna "aziz" denmektedir. Mesela Zührî'den (ö. 124/742) bir hadîsi bir ravi rivayet etmiş olsun. Bu

⁴⁸ Tirmizî, Cum'a, 41.

⁴⁹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, V, 100; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzi'b*, I, 356.

⁵⁰ İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzi'b*, III, 114.

⁵¹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, VI, 221; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzi'b*, III, 627.

⁵² Bkz. İbrahim b. Ali Âl-i Kuleyb, *Muhammâtu ulûmi'l-hadîs*, Riyad, 1998, s. 157; İsmail L. Çakan, *Hadîs Usûlü*, İstanbul, 1983, s. 129.

⁵³ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 36-37; Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 128; İbrahim b. Ali, *Muhammâtu ulûmi'l-hadîs*, s. 126; Muhammed Accac el-Hatîb, *el-Muhtasaru'l-vecîz*, s. 166-167.

⁵⁴ Buharî, *Bed'u'l-vahy*, I.

⁵⁵ İbrahim b. Ali, *Muhammâtu ulûmi'l-hadîs*, s. 126.

⁵⁶ Talat Koçyiğit, *Hadîs usûlü*, Ankara, 1997, s. 29.

durumda hadîs ferddir. Ancak yine Zühri'den bir başka ravinin o hadîsi rivayet ettiği tespit edilirse o ana kadar ferd olduğu bilinen hadîs ikinci ravinin rivayetiyle kuvvet kazanır ve aziz olur. Buna göre azizi, herhangi bir tabakada en az iki ravi tarafından rivayet edilen hadîsler olarak ta'rif etmek mümkün olmaktadır.⁵⁷ Bazı kimseler azizi bütün tabakalarda yalnız iki kişinin yalnız iki kişiden rivayet ettikleri habere tahsis etmişlerdir. İbn Hacer buna "böyle bir rivayet bulmanın imkansız olduğunu; azizin en az iki kişinin rivayeti olduğunu" söyleyerek cevap vermiştir.⁵⁸

Meşhur ise en az üç isnadla rivayet edilen, fakat tevatür derecesine ulaşmayan hadîslere denilmektedir.⁵⁹ Mütevatir hadîs de –sayı da ihtilaf olsa da- kalabalık bir cemaatin rivayet ettiği hadîs olmaktadır.⁶⁰

Burada görüldüğü gibi desteklenmeyen ferd hadîs hariç diğer tür hadîsler başka tarikler tarafından desteklenmekte ve bu şekilde kuvvet kazanmaktadırlar. Bu da tariklerin bir arada değerlendirilmesinin faydasını ortaya çıkarmaktadır. Ancak aziz, meşhur ve mütevatir hadîslerle ilgili tarik tespitindeki amacın, sahih li-gayrihi ve hasen li-gayrihi olan hadîslerdeki tarik tespitindeki amaçtan farklı olduğu belirtilmelidir. Çünkü sahihlik ve hasenlik sıhhat hükmüyle ilgilidir. Sıhhati tespit etmek için tarik araştırması yapılmaktadır. Bir hadîsin aziz, meşhur ve mütevatir olması ise, sayı itibarıyla o hadîsin kuvvet kazanmasıyla ilgilidir. Zira ferd dahil aziz ve meşhur gibi hadîs türleri sahih olabileceği gibi zayıf da olabilmektedir.

3- Hadîsin münker olduğu açığa çıkar:

Usûlcüler münkerin ta'rifinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁶¹ Ancak biz, tariklerin bir arada değerlendirilmesinin faydaları üzerinde durduğumuz için sadece İbn Hacer'in ta'rihi üzerinde durmak istiyoruz.

İbn Hacer'e (ö. 852/1448) göre münker hadîs, zayıf olan bir ravinin, sika raviye muhalif olarak rivayet ettiği hadîstir.⁶² İbn Hacer bu hadîs türüne şunu örnek göstermektedir:

Habib b. Habib (ö. ?) + Ebu İshak (ö. ?) + Ayzar b. Hurays (ö. 110/756) + İbn Abbas (ö. 68/687) + Nebi (a.s): "Kim namazı kılar, zekatı verir, hacca gider, oruç tutar ve misafiri de ağırlarsa, cennete girer". Ebu Hatim'e (ö. 277/890) göre bu hadîs münkerdir. Çünkü Habib b. Habib zayıftır. Aynı zamanda hadîsi Ebu İshak'tan mevkuף olarak rivayet eden yani isnadda Hz. Peygamber'i zikretmeksizin doğrudan İbn Abbas'ın sözü olarak nakleden diğer sika ravilere muhalefet etmiştir.⁶³

⁵⁷ Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 55.

⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 30.

⁵⁹ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 28. İbnu's-Salah şöhretin manasının malum olduğunu söyleyerek ayrıca ta'rifini yapmamıştır. Bununla beraber meşhuru sahih ve gayr-i sahih olmak üzere iki kısma ayırdıktan sonra sahihe "inneme'l-a'malu bi'n-niyât" hadîsini örnek göstermesi (bkz. *Ulûmu'l-hadîs*, s. 450) İbn Hacer'den farklı düşündüğünü göstermektedir. Aslında ferd-i mutlak olan bu hadîsin ravileri sonradan çoğalmıştır. Bundan anlaşılıyor ki İbnu's-Salah'a göre meşhur, başlangıçta tariki tek olsa bile sonraki tabakalarda şöhrete erişen haberdir. Oysa İbn Hacer, en az üç tariki bulunan hadîse meşhur demektedir.

⁶⁰ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 24-25; Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 373.

⁶¹ Bkz. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 244; Zehebî, *el-Mûkiza fi ilmi mustalahi'l-hadîs*, (thk. Abdulfettah Ebu Güdde), Beyrut, 1412, s. 42; Irakî, *et-Tabsire ve't-tezkire*, Fas, 1354, I, 197; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 51-52.

⁶² İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 52.

⁶³ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 52.

Münker hadîste zayıf ravinin sika raviye muhalefeti söz konusu olduğuna göre ortada aynı hadîsin birbirinden farklı iki rivayeti var demektir. Bu durumda tabiatıyla sika olan ravilerin rivayetleri tercih edilecektir. Hadîs münker olduğunda tercih edilen diğer hadîse "maruf" denmektedir.⁶⁴

Burada da tarikleri bir arada değerlendirmenin önemi ortaya çıkmaktadır. Si-kanın rivayeti söz konusu olunca herhangi problem yoktur. Zayıf hadîslerle de bazen amel edilebilmektedir. Hatta daha önce gördüğümüz gibi zayıf hadîsler, başka bir tarikten desteklenince hasen li-gayrihi derecesine yükselmektedir. Ancak zayıf ravinin bir başka tarikten sika raviye muhalefeti tespit edilince zayıf hadîsin herhangi bir hükmü kalmamaktadır. Zira muhalefet, zayıf hadîsin Hz. Peygamber'e ait olabileceği hüsn-i zannını ortadan kaldırmaktadır. Böyle bir araştırma olmasaydı, Hz. Peygamber'e aidiyeti çok şüpheli olan bir hadîsle amel edilmiş olacaktı.

4- Hadîsin şazz olduğunu ortaya çıkarır:

Şaz hadîs, infirad ve muhalefet açısından ta'rif edilmiştir. İbnü's-Salah (ö. 643/1245), hadîsin şazz olabilmesi için infiradı yeterli görmemiş, aynı zamanda sika bir ravinin daha sika bir ravinin rivayetine muhalefet etmesi gerektiğini belirtmiş; buna da şazz *merdud* demiştir.⁶⁵ Dolayısıyla burada bir tercih söz konusudur. Bu durumda daha sika olan ravinin rivayeti tercih edilmektedir ki, buna "mahfuz" denmektedir. Şazz hadîs, sened ve metinde şazzlık olarak ikiye ayrılmaktadır. Burada bizi sened ilgilendirmektedir. Buna şu hadîs örnek olarak gösterilmektedir:

"Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814) + Amr b. Dinar (ö. 126/744) + Avsece mevla İbn Abbas (ö. ?) + İbn Abbas: Hz. Peygamber zamanında bir adam vefat etti. Arkasında mirasçı olarak kimse bırakmadı. Yalnızca azad ettiği bir kölesi vardı. Hz. Peygamber adamın mirasını o köleye verdi".⁶⁶ Bu hadîsin İbn Abbas'dan nakledilmesinde İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve diğerleri, Süfyan b. Uyeyne'ye tabi olmuşlardır. Hammad b. Zeyd (ö. 179/795) ise, hadîsi Amr b. Dinar vasıtasıyla Avsece'den nakletmiş, fakat İbn Abbas'ı zikretmemiştir. Yani hadîsi mürsel olarak rivayet etmiştir. Ebu Hâtim'e göre mahfuz olan Süfyan b. Uyeyne'nin hadîsidir. Hammad, sika bir ravidir. Bununla beraber Ebu Hâtim, sayı bakımından Hammad b. Zeyd'e nisbetle daha çok olan kimselerin rivayetini tercih etmiştir. Bundan anlaşılıyor ki şazz, sika ravinin kendisinden üstün olan kimselere muhalif olarak rivayet ettiği hadîstir.⁶⁷

Burada da münker hadîste olduğu gibi tariklerin birlikte değerlendirilmesiyle şazz hadîsin ortaya çıkarılması söz konusudur. Neticede şazz hadîs terkedilmekte, mukabili olan mahfuzla amel edilmektedir.

5- Senedin illetli olduğunu ortaya koyar:

Hadîslerde illet olup olmadığının tespiti en önemli konulardan biridir. Zira illet zahiren sahih gözükken hadîslerde söz konusu olmaktadır. Bu işe sadece hadîs ilmüne son derece vakıf kimseler teşebbüs edebilmiştir. Bir hadîsin illetini keşfetmenin yolu,

⁶⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 52; Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 340.

⁶⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 237. İbn Hacer'e göre daha sika, yani tercihe şayan olma zabt fazlalığı, ravi sayısı çokluğu vb. tercih sebeplerinden biriyle gerçekleşmektedir. Bkz. *Nüzhetü'n-nazar*, s. 50.

⁶⁶ Tirmizî, Ferâiz, 14. Tirmizî, hadîsin hasen olduğunu beyan etmiştir.

⁶⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 50; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I, 195; Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 438; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 374. Ayrıca burada Avsece'nin hadîsleri konusunda ihtilaf edildiği belirtilmelidir. Fakihlere göre Avsece, hadîsleriyle farz veya sünnetin sabit olmadığı bir kimsedir. Bununla birlikte Buharî hadîsinin sahih olmadığını; Ebu Hatim ve Nesaî, meşhur olmadığını; Ebu Zur'a ise, sika olduğunu belirtmiştir. (Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, III, 336)

o hadîsin bütün tariklerini bir araya getirip ravilerin ihtilafını, her birinin zabt ve itkan derecesini dikkatle araştırmaktır.⁶⁸

İlletin hem senedde hem de metinde vuku bulduğu bilinmektedir. Bu bölümde senedle ilgili illetin tespitinde tariklerin bir arada değerlendirilmesinin üzerinde durulacaktır.

Hadîs ıstılahında illet, zahirde sahih görünen hadîsi za'fa uğratan, anlaşılması güç, gizli bir kusur veya sebeptir. İlet, çok defa bir hadîsin senedinde, bazen de metnin de vuku bulur. İsnadda vuku bulduğu zaman hem isnadı hem de metni zayıflatır; bazen de metne tesir etmeksizin yalnız isnadı za'fa uğratar.⁶⁹ Sadece isnadı za'fa uğratan illete şu örnek verilebilir:

Ya'la b. Ubeyd (ö. 209/812) + Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) + Amr b. Dinar + İbn Ömer + Hz. Peygamber. Bu isnad, görünüşe göre adalet vasfını taşıyan ravilerin, kendileri gibi adaletli ravilerden rivayetiyle muttasıl bir isnaddir. Ancak illetlidir ve sahih değildir. İleti de Ya'la b. Ubeyd'in Süfyan vasıtasıyla Amr b. Dinar'dan rivayetidir. Zira aynı hadîsi Süfyan'dan rivayet eden bütün raviler şeyhinin ismini Amr b. Dinar değil, Abdullah b. Dinar olarak zikrederler. Burada Ya'la b. Ubeyd ad değiştirerek hata etmiştir. Ancak bu ravilerin her ikisi de sikadır. Dolayısıyla isnaddaki bu illet metne tesir etmemiştir.⁷⁰

Bu örnekte bizi ilgilendiren nokta ise, tariklerin bir arada değerlendirilmesi ile illetin ortaya konulmasıdır. Zira hadîsi Süfyan'dan nakleden ravilerin rivayetleri bir araya getirilmiş ve onu Ya'la gibi nakleden bir raviye rastlanmamıştır. Bu da Ya'la'nın ravi adında hata yaptığını ortaya koymaktadır.

Hâkim en-Neysabûri, hadîslerin daha çok isnadlarında bazen de metinlerinde bulunan illet çeşitlerini 10 grupta toplamış ve bunlara örnekler vermiştir.⁷¹ Bir örnek ile tariklerin bir arada değerlendirilmesi ile senedde illet tespitinin nasıl yapıldığını görmeye çalışalım.

Mesela, an'ane yoluyla rivayet edilen bir hadîsin senedinden bir ravinin düştüğü aynı hadîsin bir başka rivayetinden anlaşılabilir. Şöyle ki;

Yunus b. Yezid (ö. 252/866) + (an) İbn Şihab + (an) Ali b. el-Hüseyin (ö. 100/718) + (an) ensardan bazıları. Hadîsin ravisi Yunus b. Yezid, kuvvetli hıfzına rağmen isnadında hata etmiştir. Zira hadîsi İbn Şihab'dan nakleden diğer raviler onu "(an) Ali b. el-Hüseyin + (an) İbn Abbas: kale haddesenî ricalun mine'l-ensar" isnadıyla rivayet etmiştir. Buna göre hadîsteki illet, Yunus'un, isnadından İbn Abbas'ı düşürmesidir.⁷²

Burada da görüldüğü gibi aynı hadîsin diğer tarikleri bir arada değerlendirilerek isnadda vaki olan hata ortaya çıkarılmıştır.

6- Senedde kalb'in olduğunu ortaya çıkarır:

Hadîs ıstılahında kalb, isnadında bir veya birkaç ravinin isimlerini veyahut metnindeki kelime ve ibarelerin gerek yerlerini değiştirmek gerekse yerlerine başka

⁶⁸ Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara, 1987, I, 179.

⁶⁹ Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 172.

⁷⁰ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 260; Irakî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, Beyrut, 1993, s. 116; Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri*, s. 172; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 155.

⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. Hâkim en-Neysabûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, Beyrut, 1977, s. 113.

⁷² Bkz. Hâkim en-Neysabûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, s. 116.

kelime ve ibareler koymak suretiyle rivayet edilen hadîslere denir.⁷³ Seneddeki kalb birkaç türlü olabileceği gibi kasıtlı veya kasıtsız da olabilir. Kalb'in ortaya çıkarılmasının en önemli metodu yine hadîsin çeşitli tariklerini bir arada değerlendirmektir. Bir örnek vermek gerekirse, mesela Hammad b. Amr en-Nasibî (ö. ?)⁷⁴, A'meş (ö. 148/765) + Ebu Salih (ö. ?)+ Ebu Hureyre isnadı ile şu merfu hadîsi nakletmiştir: "Yolda müşriklerle karşılaştığınız zaman onlara selam vermeyiniz".⁷⁵ Bu hadîsin meşhur olan isnadı aslında Suheyl b. Ebi Salih (ö. 138/755) + Ebu Salih + Ebu Hureyre şeklindedir. Hammad b. Amr ise, Suheyl yerine A'meş'i koyarak rivayet etmiştir. Böylece aslında sahih olan hadîs maklub hale gelmiştir.⁷⁶

7- Seneddeki idracı ortaya çıkarır:

Sened veya metnine aslında olmayan bir şey ilave edilmiş olan hadîse mudrec denmektedir.⁷⁷ Bu bölümde seneddeki idrac üzerinde durulacaktır. Konuyla ilgili örnek şöyledir:

Tirmizî, şöyle bir sened kaydetmiştir: Süfyan + Vasil (ö. 129/746) + Ebu Vail (ö. ?) + Amr b. Şurahbil (ö. 63/682) + Abdullah b. Mes'ud.⁷⁸ Bu senedde Amr b. Şurahbil olmamalıdır.⁷⁹ Zira hadîsin diğer tariklerinde görüldüğü gibi Vasil'in rivayetinde Amr yoktur. Ancak bu sened, hadîsin, içinde Amr'ın da bulunduğu diğer bir senediyle karıştırılarak bir ravi ilavesiyle rivayet edilmiştir. Dolayısıyla mudrectir.⁸⁰ Bu örnekten tariklerin bir araya getirilmesiyle seneddeki idracın tespit edildiği anlaşılmaktadır.

8- Senedde ıztırab olduğunu ortaya koyar:

Hadîs ıztılahı olarak muztarib, ravi veya ravilerin birbirine muhalif olarak rivayet ettikleri ve aralarında tercih imkanı bulunmayan hadîslerdir. ıztırab hem senedde hem de metinde vuku bulabilir. Seneddeki ıztırabı şunu örnek vermek mümkündür:

Hz. Ebu Bekir'den rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: "Ya Resulallah, görüyorum ki, saçlarınıza ak düşmüş". Bunun üzerine Hz. Peygamber "Beni Hud ve benzeri sureler ihtiyarlattı" buyurdu.⁸¹ Tirmizî tarafından değişik şekillerde rivayet edilen bu hadîs, Darekutnî'ye göre muztaribtir. Çünkü sadece Ebu İshak tarikinden gelmektedir ve bu rivayette on türlü ihtilaf edilmiştir. Kimi bu hadîsi Ebu İshak'tan mürsel olarak, kimi ise mevsul olarak rivayet etmiştir. Bunun yanısıra kimi raviler onu Hz. Ebu Bekir'den; kimi Sa'd b. Ebi Vakkas'tan; kimi de Hz. Aişe'den rivayet etmiştir. Bu

⁷³ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 72; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 206.

⁷⁴ Hammad b. Amr, rical kitaplarında yalan söylemekle, metruku'l-hadîs olmakla ve hadîs uydurmakla tavsif edilmiştir. Bkz. Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 368.

⁷⁵ İbn Hanbel, *Müsned*, II, 525; Taberanî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, (thk. Mahmud et-Tahhan), Riyad, 1995, VII, 188.

⁷⁶ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 246; A. Muhammed Şakir, *el-Baisu'l-hasîs şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadîs*, Beyrut, 1994, s. 84; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 207; Abdullah Aydınli, *Hadîs İstilahları*, s. 92.

⁷⁷ Bkz. Hakim en-Neysaburî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, s. 39; İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 274; İbnu'l-Mulakkîn, *el-Muknî*, I, 227-228; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 71; A. Muhammed Şakir, *el-Baisu'l-hasîs*, s. 70; Abdullah Aydınli, *Hadîs Terimleri*, s. 106.

⁷⁸ Bkz. Tirmizî, *Tefsir*, 26.

⁷⁹ Bkz. Buhârî, *Tefsir*, 24; Tirmizî, *Tefsir*, 26.

⁸⁰ İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 276; A. Muhammed Şakir, *el-Baisu'l-hasîs*, s. 72; Abdullah Aydınli, *Hadîs İstilahları*, s. 106.

⁸¹ Tirmizî, *Tefsir*, 57.

şekilde hadîs hakkındaki ihtilaf on veche kadar çıkmıştır. Bu vecihlerden birini tercih etme imkanı da yoktur. Bu yüzden isnadı ıztırablıdır.⁸²

Yukarıdaki örnekten de anlaşıldığı gibi bir hadîsin birbirine muhalif bir çok tarihi bulunmaktadır. Bu tariklerin hepsi bir arada değerlendirilmediği takdirde, mesela sadece mevzul tarikle yetinildiğinde hatanın ortaya çıkacağı açıktır. Burada tariklerin hepsi bir arada değerlendirilmiş, tariklerin farklılık arzettiği tespit edilmiş ve birini diğerine tercih ettirecek bir yön bulunamamıştır. Zaten tercih sebebi bulunabilseydi, ortada ıztırab kalmazdı.

9- Senede ziyade yapıldığını ortaya çıkarır:

Hadîs usûlünde senede ziyade yapılmasına *el-mezîd fi muttasili'l-esanid* adı verilmiştir. Bu durum, bir ravinin kendisinden daha sika olan ravi veya ravilerin zikretmemiş oldukları bir raviyi senedinin arasına yanlışlıkla ziyade etmesidir.⁸³ Buna şu örnek verilebilir:

Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797) + Abdurrahman b. Yezid (ö. 153/770) + Busr b. Ubeydullah (ö. 110/756) + Ebu İdris el-Havlanî (ö. ?) + Vasile b. Eska' (ö. 85/704) + Ebu Mersed el-Ğanevî (ö. ?) + Hz. Peygamber.⁸⁴ Ebu İdris el-Havlanî'nin bu senede yanlışlıkla ilave edildiği ifade edilmiştir. Aslında Busr, hadîsi Vasile'den doğrudan almıştır.⁸⁵ Bu yanlışlığı Abdullah b. Mübarek'in yaptığı nakledilmiştir.⁸⁶

Yukarıdaki örnekten tariklerin karşılaştırılması suretiyle senedin aslında ziyadenin olmadığı anlaşılmaktadır.

10- Tariklerin çokluğu tercih sebebidir:

Hadîs tariklerinin bir faydası da tercih meselesinde görülmektedir. Bir ihtilaf durumunda tarikleri fazla olan hadîs tarikleri az olan hadîse tercih edilebilmektedir. Ancak bu konuda alimler arasında ihtilafın bulunduğu belirtilmelidir. Leknevî'nin kaydettiğine göre bu konuda iki görüş vardır:

a- Hanefîlerin çoğu ile bazı Şafîîler tariklerin çokluğunu bir tercih sebebi saymamaktadır. Çünkü önemli olan delilin kuvvetli olmasıdır. Hadis, ahâd alanından tevâtür veya şöhet alanına çıkmadıkça tariklerin çokluğu kuvvetli delil olamaz.

b- Şafîîlerin çoğu ile bazı Hanefîler tariklerin çokluğunu tercih sebebi saymaktadır. Leknevî de bu kanaattedir. Leknevî'ye göre tariklerin çokluğunun tercih sebebi olabilmesinin bir şartı vardır. O da her iki grup delilin sahih olmasıdır. Aksi takdirde zayıf olduğu halde hadîsin tarikleri ne kadar çok olursa olsun tercih sebebi olamaz.⁸⁷

Buraya kadar tarikleri bir arada değerlendirmenin faydaları sened tahlili açısından ortaya konmuştur. Bundan sonraki bölümde metin tahlili açısından tarikleri bir arada değerlendirmenin faydaları üzerinde durulacaktır.

⁸² İbn Hacer, *en-Nuket ala kitabi İbni's-Salah*, (thk. Rebi' b. Hadi Ömer), Riyad, 1417, II, 774; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 223; Subhi es-Salih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstilahları*, (çev. Yaşar Kandemir), Ankara, 1981, s. 157; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 173; Abdullah Aydın, *Hadîs İstilahları*, s. 123.

⁸³ Bkz. İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 480; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 72; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, II, 181.

⁸⁴ Müslim, *Cenaiz*, 98; Tirmizî, *Cenaiz*, 57.

⁸⁵ Bkz. Müslim, *Cenaiz*, 97; Ebu Dâvûd, *Cenaiz*, 73; Tirmizî, *Cenaiz*, 57; Nesaî, *Kible*, I 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 135.

⁸⁶ İbnu'l-Mulakkîn, *el-Mukni' fi ulûmi'l-hadîs*, (thk. Abdullah b. Yusuf el-Cedi'), Riyad, 1992, II, 483; Irakî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, s. 275; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 235; Abdullah Aydın, *Hadîs İstilahları*, s. 102.

⁸⁷ Leknevî, *el-Ecvîbetü'l-fadile li'l-esileti'l-aşeretü'l-kamile*, (thk. Abdulfettah Ebu Ğudde), Beyrut, 1994, s. 206-209.

METİN TAHLİLİ

1- Metnin illetli olduğu ortaya çıkarır:

Hadîs ilminin en müşkil konusu olan illetin pek çok çeşidi bulunmaktadır. Mürsel hadîsi vasletmek, mevkuf hadîsi refetmek veya tersini yapmak hadîsi muallel hale getirmektedir. Bunların yanında hadîs usûlünde müstakil olarak zayıf hadîs çeşitlerinden sayılan mudrec, musahhaf, maklub, muztarib ve şazz hadîsler de muallel hadîsler içinde mütalaa edilebilmektedir. Zira bu hadîs çeşitlerinde kendi türüne göre illetler söz konusu olabilmektedir.

Şu rivayet metindeki illete verilecek örneklerden biridir:

Ebu Dâvûd'un İbn Mes'ud'dan naklettiği bir hadîste şu ifadeler geçmektedir:

الطيرة شرك قالها ثلاثا و ما منا الا و لكن يذهب بالتوكل . "Uğursuzluk inancı şirktir. Hz. Peygamber bunu üç kere söyledi. (Her insanda uğursuzluk fikri bulunabilir) Lakin Allah onu tevekkülle giderir".⁸⁸

Bu hadîs zahiren sahihtir, ancak onun metni gizli bir illetle ma'luldur. Zira Buhârî, ما منا الا ifadesinin sonuna kadar olan cümle hakkında Süleyman b. Harb'in şöyle dediğini nakleder: "Bana göre bu ifade İbn Mes'ud'un sözüdür".⁸⁹ Ayrıca metnin illetli olduğunu, bu hadîsi İbn Mes'ud'dan nakleden pek çok ravinin mezkur ziyadeyi zikretmemesi te'yid etmektedir.⁹⁰

Burada illet olarak kabul edilen nokta hadîs usulünde idrac olarak bilinmektedir. Fakat bizi ilgilendiren nokta tariklerin bir arada değerlendirilmesi ile yukarıda zikredilen illetin tespit edilmiş olmasıdır.

2- Metindeki idrac ortaya çıkar:

Bir hadîs metnine idrac edilen sözün çeşitli bilinme yolları vardır. Bunlardan biri de ilgili tariklerin karşılaştırılmasıdır. Mesela Ebu Hureyre'nin naklettiği şu hadîs buna örnektir:

"Abdesti güzelce alınız. Abdest alırken iyice yıkanmayan topukların cehennemden çekeceği var!". Bu hadîsin ilk kısmının Ebu Hureyre'nin sözü olduğu ifade edilmektedir. Bu ise, başka rivayetlerden anlaşılmaktadır. Buhârî'nin naklettiği rivayet şöyledir:

"Muhammed b. Ziyad (ö. 120/738) anlatır: Bir gün mataradan abdest alıyorduk. Ebu Hureyre yanımıza geldi ve şöyle dedi: Abdesti güzelce alın; çünkü Ebu'l-Kasım şöyle buyurdu: Abdest alırken güzelce yıkanmayan topukların cehennemden çekeceği var!".⁹¹

Bu iki rivayet karşılaştırıldığında "abdesti güzelce alın" şeklindeki ifadenin hadîsin aslından olmadığı anlaşılmaktadır.⁹² Bu örnek, tariklerin bir arada değerlendirilmesiyle hadîs metninde Hz. Peygamber'e ait olmayan bir sözün nasıl tespit edilebileceğini göstermektedir.

3- Metinde vaki olan kalb'i ortaya çıkarır:

⁸⁸ Ebu Dâvûd, Tıbb, 24; Tirmizî, Siyer, 47.

⁸⁹ Tirmizî, Siyer, 47.

⁹⁰ Bkz. Nurettin İtr, *Menhecû'n-nakd inde'l-muhaddisîn*, Dimeşk, 1992, s. 449

⁹¹ Buhârî, Vudu, 29.

⁹² Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I, 228; Ali Nayif Bikâi, *el-İctihâd fi ilmi'l-hadîs ve eseruhu fi'l-fıkhu'l-İslamî*, Beyrut, 1998, s. 506; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 145.

Hadîs usulünde metindeki kelime ve cümlelerde takdim-te'hir yapmaya *kalb fi'l-metin* denmektedir. Metinde meydana gelen kalb'in bilinmesi de ilgili tariklerin karşılaştırılmasıyla mümkün olmaktadır. Bu duruma şu hadîs örnek olarak verilebilir:

"...Size bir şey emrettiğim zaman onu gücünüz yettiğinde yapınız. Sizi bir şeyden nehyettiğim zaman da ondan kaçınınız".⁹³

Bu metinde kalb olduğu ifade edilmektedir. Metnin ma'ruf olan şekli Buhârî ve Müslim'de şöyledir:

"...Sizi bir şeyden nehyettiğim zaman ondan kaçınınız. Size bir işi emrettiğim zaman ise, onu gücünüzün yettiğinde yapınız".⁹⁴ Görüldüğü gibi metinde iki cümle bulunmaktadır. Ma'ruf olmayan rivayette bu cümleler takdim-te'hir yapılmıştır. Bu ise, tariklerin bir arada değerlendirilmesiyle anlaşılmaktadır.

4- Metinde vaki olan ızdırabı ortaya çıkarır:

Metindeki ızdırab da tariklerin bir arada değerlendirilmesiyle açıklığa kavuşacak bir husustur. Mesela, İbn Mace'nin (ö. 273/886) Şerîk + Ebu Hamza + Şa'bî yoluyla Fatıma bt. Kays'tan naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Malda zekattan başka hiçbir hak yoktur".⁹⁵ Ancak Tirmizî ise, aynı senedle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakletmiştir: "Şüphesiz malda zekattan başka bir hak vardır".⁹⁶

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi iki hadîs muhalif hükümler taşımaktadır ve birini tercih imkanı da bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu hadîsler muztarib olmaktadır.⁹⁷

5- Metindeki şazzlığı ortaya çıkarır:

Metindeki şazzlığa, Abdulvahid b. Ziyad (ö. ?) + A'meş + Ebu Salih + Ebu Hureyre isnadıyla nakledilen şu hadîs örnektir:

"Biriniz sabah namazının iki rekat sünnetini kılınca sağ yanı üzerine uzanınız".⁹⁸

Abdulahid, bu hadîsi emir şeklinde nakletmiştir. Halbuki bir çok sika ravi tarafından Hz. Peygamber'in bir davranışı, bir fiili olarak nakledilmiştir. Bu durumda asıl rivayet "Hz. Peygamber, sabah namazının iki rekat sünnetini kıldıktan sonra sağ yanları üzerine uzanırlardı" şeklinde iken Abdulvahid tarafından değiştirilmiş ve sika ravilerin rivayetine muhalif düştüğü için şazz olmuştur.⁹⁹

Bu örnekten de anlaşıldığı gibi ilgili tarikler bir arada değerlendirilmiş, sika ravilerin rivayeti tespit edilmiş ve *mahfuz* olarak adlandırılan bu rivayetlerle amel edilmiştir.

6- Metinde vaki olan tashifi ortaya çıkarır:

⁹³ Nesaî, Menâsik, 1.

⁹⁴ Buhârî, İ'tisâm, 2; Müslim, Fedâil, 130.

⁹⁵ İbn Mace, Zekat, 3.

⁹⁶ Tirmizî, Zekat, 27.

⁹⁷ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I, 224; İsmail L. Çakan, *Hadîs Usûlü*, s. 143; Abdullah Aydın, *Hadîs İstılahları*, s. 123. Suyûtî, söz konusu hadîsin metinde ızdıraba uygun olmadığını söyleyenlerin bulunduğunu belirtir. Zira bunlara göre Şerîk'in hocası zayıftır. Dolayısıyla rivayet ızdırabtan dolayı değil, ravinin zayıflığından dolayı merduddur. Ayrıca Suyûtî, metinde ızdıraba en güzel örneğin "namazda besmelenin okunup okunmayacağına" dair hadîs olduğunu ifade eder. Zira İbn Abdilber de bu hadîsin ızdırabla illetli olduğunu söylemiştir. Bkz. s. 214-216.

⁹⁸ Ebu Dâvûd, Edeb, 3; Tirmizî, Mevâkît, 194.

⁹⁹ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I, 196; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, s. 123; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 374.

Bu duruma şu hadîs örnek verilmektedir: "Kim ramazan orucunu tutar sonra buna Şevvalden bir şey eklerse yıl boyu oruç tutmuş gibi olur". Bu hadîsin musahhaf olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Hadîsi bu şekilde rivayet eden es-Sûlî, metnin aslındaki "sitten: altı gün" kelimesini tashif ederek "şey'en: bir şey" şekline çevirmiştir. Buna göre hadîsin aslı şöyledir: "Kim ramazan orucunu tutar sonra buna Şevval'den altı gün eklerse yıl boyu oruç tutmuş gibi olur".¹⁰¹

7- Sikanın ziyadesini ortaya çıkarır:

Hadîs usûlünde ziyadetü's-sika olarak bilinen bu husus kısaca sika olan bir ravinin bir hadîsin rivayetinde yaptığı fazlalığa denir. Diğer bir deyişle sika bir ravinin rivayet ettiği bir hadîsin metninde diğer sika ravilerden farklı olarak naklettiği fazlalıktır.¹⁰² Ta'riften de anlaşılacağı gibi farklı tariklerin bir arada değerlendirilmesiyle ravinin metinde yaptığı ziyade tespit edilebilmektedir. Sikanın ziyadesine şu hadîs örnek verilebilir:

"Hz. Peygamber, Ramazan ayında fitre zekatını hür olsun köle olsun, erkek-kadın bütün müslümanlara bir sa' miktarı hurma ve arpa olarak vermelerini emretti".¹⁰³

Tirmizî'nin belirttiğine göre bu hadîsi Malik, Nafi'den rivayet etmiş ve metnine "mine'l-müslimin" lafzını ziyade etmiştir. Ebu Davud da aynı ziyadeye işaret edip hadîs hakkında, "Saîd el-Cumahî (ö. 224/839)+ Ubeydullah (ö. 147/764) + Nafi' tarikiyle rivayet etmiş olup "mine'l-müslimin lafzının olmayışı meşhurdur" demiştir.¹⁰⁴ Şu hale göre Malik, bu hadîsi metninde mezkur ziyadeyle nakletmiştir.¹⁰⁵

Sikanın naklettiği ziyadeler bazen kendisiyle amel konusunda ihtilafın kaynağı olmaktadır. Ancak burada bizi ilgilendiren nokta sikanın ziyadeleriyle amelin ayrıntılarıyla incelenmesi değil, tariklerin bir arada değerlendirilmesiyle böyle bir durumun tespit edilmesidir.¹⁰⁶

8- Metinde vaki olan mübhem isimlerin tasrihine yarar:

Hadîs usûlünde bir ravinin, isnadında ismiyle ve meşhur künyesiyle değil de, ibham ederek andığı şeyhine mübhem denilmektedir.¹⁰⁷ İbhamın belli bir tabiri olmamakla birlikte "ahberenî ba'duhum, ahberenî raculun, ahberenî es-sika" gibi lafızlar ravinin mübhem olarak zikrettiği isimlerde en çok kullanılan tabirlerdir. Mübhem ravinin ismi, hadîsin, ismi söylenen başka isnadla rivayet edildiği öteki tariklerinden anlaşılır. Mesela Şafî'nin (ö. 204/859) "ani's-sika ani'z-Zührî" diyerek mübhem bıraktığı şahsın Süfyan b. Uyeyne olduğu diğer tariklerden çıkarılmaktadır.¹⁰⁸

Yukarıda söylenenler hadîsin senediyle ilgilidir. Hadîsin metninde de mübhem isimler söz konusu olmaktadır.¹⁰⁹ Ancak bunların metin içinde mübhem bırakılmaları

¹⁰⁰ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 114.

¹⁰¹ Müslim, *Sıyâm*, 204.

¹⁰² İbnu's-Salah, herhangi bir ta'rif yapmamıştır. Ancak verdiği örneklerden yukarıdaki ta'rifi kastettiği anlaşılmaktadır. Bkz. *Ulûmu'l-hadîs*, 250-251; ayrıca bkz. İrakî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 110; İbnu'l-Mulakkin, *el-Mukni'*, I, 191; Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 432.

¹⁰³ Tirmizî, *Zekat*, 35.

¹⁰⁴ Ebu Davud, *Zekat*, 20.

¹⁰⁵ Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 432.

¹⁰⁶ Sikanın ziyadesiyle amel etme konusundaki ihtilaf ve ilgili örnekler için bkz. Ali Nayif Bikaî, *el-İctihâd fi İlmî'l-hadîs*, s. 447-479.

¹⁰⁷ İbrahim b. Ali, *Muhimmâtu ulûmi'l-hadîs*, s. 200.

¹⁰⁸ Mücteba Uğur, *Hadîs Terimleri*, s. 243.

¹⁰⁹ Bkz. İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 637; İrakî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, s. 406; Suyutî, *Tedribu'r-ravi*, II, 298.

hadîsin sıhhati ile ilgili olmayıp tamamen sahabeden rivayet edilen şekliyle ilgilidir. Metinde geçen mübhem isimler de öteki tariklerden tespit edilmektedir. Bu duruma şu hadîsi örnek verebiliriz:

Ebu Nuaym el-Fadl b. Dukeyn (ö. 219/834) + Şeyban (ö. 235/850) + Yahya (ö. ?) + Ebu Seleme (ö. 104/722) + Ebu Hureyre tarikiyle nakledilen bir hadîste Hz. Peygamber'in bir hutbe irad ettiği, sonunda Yemenli birinin "Ya Rasulallah! Bu hutbeyi benim için yaz!" dediği; Resulullah'ın da "Bunu falan kimse için yazın!" buyurduğu geçmektedir.¹¹⁰ Burada Yemen'li şahsın adı "Ebu Falan" denilerek mübhem bırakılmıştır. Yahya b. Musa (ö. 240/854)+ Velid b. Müslim (ö. 195/810)+ Evzaî (ö. 157/774) + Yahya b. Ebi Kesir (ö. 129/747) + Ebu Seleme + Ebu Hureyre tarikiyle nakledilen hadîste ise, mübhem bırakılan bu şahsın adı "Ebu Şah" olarak geçmektedir.¹¹¹

9- Hadîsin anlaşılmasını kolaylaştırır:

Herhangi bir hadîsin zahiri esas alındığında bazı problemlerin ortaya çıkması mukadder olabilmektedir. Ancak aynı hadîsin bir başka tarikindeki ifadeden istifade edildiğinde ilk hadîsin zahirini anlamak mümkün hale gelmektedir. Buna şöyle bir örnek verebiliriz:

Buhârî'nin, Hüseyin b. Ali (ö. 203/818) + Zaide (ö. 161/778)+ Meysere el-Eşca'î (ö. ?) + Ebu Hazim (ö. ?) + Ebu Hureyre tarikiyle naklettiği hadîste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Size kadınlara iyi muamele etmenizi tavsiye ederim. Çünkü kadın eğe kemiğinden yaratılmıştır...".¹¹² Hadîsin zahirinden kadının eğe kemiğinden yaratıldığı anlaşılmaktadır. Ancak aynı hadîsin başka bir tarikinde bu durumun teşbih olduğu geçmektedir. Harmele b. Yahya (ö. 244/858)+ İbn Vehb (ö. 197/813) + Yunus (ö. ?) + İbn Şihab + Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 93/712) + Ebu Hureyre tarikiyle nakledilen hadîs şöyledir:

"Kadın eğe kemiği gibidir. Onu doğrultmaya kalkıştığında kırarsın...".¹¹³

Bu hadîsten kadının eğe kemiğinden yaratılmadığı, tabiatı itibariyle nazik olduğu, bu yönüyle eğe kemiğine benzediği ve ona tabiatına uygun olarak muamele edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.¹¹⁴

Şüphesiz hadîs tariklerini bir arada değerlendirmenin en önemli faydası hadîslerin anlaşılmasını kolaylaştırmasıdır. Bazen hadîsler raviler tarafından ihtisar edilerek, bazen bazı kelime ve cümleler hazfedilerek nakledilmektedir. Bu durum o tarikle nakledilen hadîsi anlamayı zorlaştırmaktadır. Başka tariklerle birlikte bu hadîsi mütalaa ettiğimizde hadîsin anlaşılması kolaylaşmaktadır. Bununla ilgili olarak hadîs kaynaklarında bir çok örneğe rastlamak mümkündür.

10- Metinde meydana gelen mana ihtilaflarının çözülmesini kolaylaştırır:

Metinde meydana gelen mana ihtilaflarının çözülmesiyle *ihtilafu'l-hadîs* ilminin uğraştığı bilinmektedir. Bu tür ihtilafların en kolay çözüm yolu ilgili hadîslerin tüm tariklerini bir arada değerlendirmektir. Ancak bizi farklı tariklerde meydana gelen

¹¹⁰ Buhârî, İlim, 39.

¹¹¹ Buhârî, Lukata, 7.

¹¹² Buhârî, Enbiyâ, 1.

¹¹³ Müslim, Rada', 65.

¹¹⁴ Böyle bir yorum için bkz. Münavî, *Fezû'l-kadîr şerhu'l-Cami's-sağîr*, (thk. Ahmed Abdusselam), Beyrut, 1994, I, 642; Cemal Ağırman, *Kadının Yaratılışı*, İstanbul, 2001, s. 254-270; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1988, II, 189; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat*, Ankara, 1979, s. 253.

ihtilaflar değil, tariki aynı olan diğer bir ifadeyle mahreci aynı olan hadîsler ilgilendirilmektedir. Tariki veya mahreci aynı olan hadîslerde meydana gelen ihtilafın *ravi tasarrufundan* kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bunu iki örnekle izah etmeye çalışalım.

Buhârî, Haccac b. Minhal (ö. 217/832) + Şu'be (ö. 160/776) + Muhammed b. Ziyad + Ebu Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "Sizden biriniz imamdan önce başını kaldırdığında, Allah'ın onun başını eşek başına veya suretini eşek suretine çevirmesinden korkmaz mı?"¹¹⁵

İbn Hacer'in belirttiğine göre baş veya suret kelimeleri hakkında meydana gelen şüphe Şu'be'den kaynaklanmıştır. Zira hadîsi Muhammed b. Ziyad'dan nakleden diğer raviler bunu şüphe ifadesi olmadan rivayet etmiştir. Bu rivayetlerin birinde baş, birinde suret ve diğerinde ise, yüz kelimesi şüphe ifadesi olmaksızın zikredilmiştir. İbn Hacer'e göre bu durum açıkça ravinin tasarrufundan kaynaklanmıştır.¹¹⁶

Diğer bir örnekle ilgili olarak Buhârî, Abdulaziz b. Abdullah (ö. ?) + İbrahim b. Sa'd (ö. 183/799) + İbn Şihab + Ata b. Yezid (ö. 105/723) + Hz. Osman'ın mevlası Humran b. Eban (ö. 75/694) + Hz. Osman tarikiyle Hz. Peygamber'in "Her kim şu benim abdest aldığım gibi (نحو) abdest alır..." buyurduğunu nakletmiştir.¹¹⁷

İbn Hacer'in naklettiğine göre Nevevî, "misl" denilmeyip "nahv" denilmesinin sebebini şöyle açıklamıştır: "Misl denilmemesinin sebebi, Hz. Peygamber'den başkasının mümasaleye güç yetiremeyeceğidir". Buna karşılık İbn Hacer, Buhârî'de Sa'd b. Hafs (ö. 215/830) + Şeyban + Yahya + Muhammed b. İbrahim (ö. ?) + Muaz b. Abdirrahman (ö. ?) + Humran b. Eban + Hz. Osman tarikiyle¹¹⁸ ve Müslim'de (ö. 261/875) Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855)-Ahmed b. Abde (ö. 245/860) + Abdulaziz ed-Deraverdî (ö. 186/802) + Zeyd b. Eslem (ö. 136/777) + Humran + Hz. Osman tarikiyle¹¹⁹ "misl" şeklinde rivayet edildiğini belirterek "nahv" ifadesinin ravinin tasarrufundan kaynaklandığını ifade etmiştir.¹²⁰

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi tarikleri aynı olan hadîsin metninde vaki olan bazı ihtilaflar ravinin tasarrufundan kaynaklanabilmektedir. Bir hadîsin diğer tarikleri tespit edilmediğinde, hadîste geçen ifadeler çeşitli yorumlara tabi tutulabilmektedir. Ancak aynı hadîsin diğer tarikleri birlikte değerlendirildiğinde yoruma gerek olmadığı anlaşılmaktadır.

11- Hadîsin hangi sebepten dolayı varid olduğunu ortaya çıkarır:

Hadîs usûlünde, bir hadîsin hangi sebepten dolayı meydana geldiğiyle ilgilenen ilme *esbâbu vurûdi'l-hadîs* denmektedir. Şüphesiz her hadîs sebebiyle birlikte nakledilmemiştir. Sebebi nakledilen hadîsler de her zaman sebebiyle birlikte bulunmamaktadır. Sebebi tespit edebilmek için bazen o hadîsin diğer tariklerine başvurmak gerekmektedir. Bir örnekle bu durumu izah etmeye çalışalım.

Tirmizî'nin İbn Mes'ud'dan naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Tezek ve kemiklerle istinca etmeyiniz. Çünkü onlar kardeşleriniz olan cinlerin azıklarıdır".¹²¹ Suyutî (ö. 911/1505), yine İbn Mes'ud'dan nakledilen ve bu sözün

¹¹⁵ Buhârî, Ezân, 53.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi sa'hîhi'l-Buhârî*, (thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Baz), Beyrut, 1996, II, 412.

¹¹⁷ Buhârî, Vudu', 24.

¹¹⁸ Buhârî, Rikâk, 8.

¹¹⁹ Müslim, Tahare, 8.

¹²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 349.

¹²¹ Tirmizî, Tahare, 15.

söylenmesine sebep olan uzunca hadîsi *el-Luma' fi esbâbi'l-hadîs* adlı eserine kaydetmiştir.¹²² Hem bu eserde hem de İbn Hamza'nın (ö. 1120/1708) *el-Beyân ve't-ta'rif fi esbâbi vurûdi'l-hadîs* adlı eserinde konuyla ilgili bol miktarda örnek bulmak mümkündür.

Yukarıdaki örnekten anlaşıldığı gibi bir tarikten muhtasar nakledilen bir söz aynı hadîsin başka bir tarikinden tafsil edilebilmektedir. Tafsil edilen tarikteki bilgiler hadîsin anlaşılmasını kolaylaştıran bilgilerdir.

SONUÇ

Hız. Peygamber'den sonra çeşitli sebeplerle hadîs tariklerinin arttığı bir gerçektir. Bu çalışmada alimlerimizin hadîs tariklerini bir arada değerlendirmek suretiyle sağladıkları faydalar üzerinde durulmuştur. Bu faydalar, hem hadîsin senedinde hem de metninde bulunmaktadır. Tariklerin bir araya getirilmesiyle yapılan sened değerlendirmesi senedin sıhhati açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı şekilde yapılan metin değerlendirmesi de metnin anlaşılmasını büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Bu faydaları göz önünde bulundurduğumuzda hadîs usûlünün, hadîs tariklerini bir arada değerlendirme temeline dayandığını söylemek pek mübalağalı karşılanmamalıdır.

Geçmişte hadîs tariklerini bir arada değerlendiren çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar içinde münhasıran bir hadîsin çeşitli tariklerini bir araya getirenler bulunduğu gibi -amacı hadîs tariklerini bir araya getirmek olmasa da- hadîs tariklerini bir araya toplayanlar eserler de bulunmaktadır. Bunların yanında bir hadîsi şerhetmek amacıyla da hadîs tarikleri bir araya getirilebilmektedir. Bu eserlerde şüphesiz hadîs tarikleri farklı gayelerle bir araya getirilmektedir.

Bununla birlikte hadîs tariklerini bir arada değerlendirmekle ilgili yeni çalışmalar da yapılmaktadır. Bu çalışmalar arasında hadîs tariklerini bir arada değerlendirmek suretiyle raviler hakkında hüküm vermenin imkanını araştıranlar olduğu gibi hadîs tariklerini bir araya getirerek sağlıklı bir metin inşa etmeye çalışanlar da vardır. Bu tür metodik yaklaşımların hadîslere uygulanması ve nasıl sonuç verdiklerinin görülmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Hadîslerin birbirini tefsir ettiği bilinmektedir. Şüphesiz rivayetleri farklı hadîslerin bir arada değerlendirilmesi sonucu, hadîslerin daha kolay anlaşılması sağlanmaktadır. Aynı şekilde terk bir hadîsin farklı tariklerinin bir arada değerlendirilmesiyle de hadîslerin daha kolay anlaşılmasını sağlamak mümkündür.

Son olarak hadîs tariklerini bir arada değerlendirmek suretiyle ravi tasarrufunun nasıl gerçekleştiğini tespit etmenin üzerinde de durulmalıdır. Ravi tasarrufu, tarikleri veya mahrecleri aynı olan hadîslerde meydana gelen lafız değişikliklerine denmektedir. Hadîs tariklerini bir arada değerlendirmek suretiyle bu tür ravi tasarruflarını tespit etmek mümkündür. Ravi tasarrufları, ravinin tefsir maksadıyla hadîse soktuğu kelime veya cümleler yani ravinin idracı olabileceği gibi ravinin kendi görüşünün hadîsin nakline yansması şeklinde de olabilir. Bunların yanında ravi Hız. Peygamber'in ifadesini veya söylediği bir kelimeyi manayla rivayet etmekten dolayı hatalı bir nakle de sebebiyet verebilir. Bu tür ravi tasarruflarını tespit etmek de ancak belli bir hadîsin tüm tariklerini bir arada değerlendirmekle mümkün olur.

¹²² Suyûtî, *el-Luma' fi esbâbi'l-hadîs*, (thk. Yahya İsmail), Daru'l-Vefa, 1988, s. 122.